

9. SAMMENDRAG OG KONKLUSJONER

Anders Barstad

Hva er det gode samfunnet?

I denne framstillingen har vi forsøkt å komme med noen forslag til kjennetegn ved det gode samfunn, slik det kommer til uttrykk i norsk lovgivning, i offentlige dokumenter, offentlig debatt og blant folk flest. Med utgangspunkt i dette er det foretatt empiriske analyser av forskjellige sider ved samfunnsutviklingen. Grunnlaget for det gode samfunn er prinsippet om alle menneskers likeverd. Som det heter i den første artikkelen i FNs Verdenserklæring om menneskerettighetene: "Alle mennesker er født frie og like i verdighet og rettigheter. De er utstyrt med fornuft og samvittighet, og bør handle mot hverandre i brorskapets ånd". Et godt samfunn er et samfunn med verdighet for alle. Som noen vil huske var det også dette Nordahl Grieg framhevet i diktet "Til ungdommen", at "troen på livet vårt, på menneskets verd" var sverdet som skulle vinne kampen for freden og et bedre samfunn. Ikke minst er det viktig å ha en *opplevelse* av verdighet. Som forskningen på "det gode liv" viser, er selvfølelse og selvrespekt kanskje de viktigste ressursene vi trenger for å skape et godt liv. Det gode samfunnet tar vare på og fremmer samfunnsmedlemmenes selvrespekt, deres opplevelse av likeverd.

Listen over foreslåtte kjennetegn ved det gode samfunn består nærmere bestemt av sju verdier, sju samfunnsdyder:

1. Det gode liv: Frihet, selvrealisering, mestring og opplevelse
2. Fellesskap og solidaritet
3. Demokrati
4. Likhet, likestilling og rettferdighet
5. Mangfold, respekt og toleranse
6. Naturvern og økologisk balanse
7. Internasjonal solidaritet

Ideen om likeverd er en kjerne i de fleste av disse verdiene, for eksempel idealet om demokratiske styringsformer, hvor alle stemmer skal være likeverdige og telle like mye. Av de syv samfunnsdydene vil mange hevde at den første er den viktigste. Det gode samfunn gir samfunnsmedlemmene muligheter til å realisere et godt liv. Det gode liv har igjen åpenbart noe med valgfrihet å gjøre, med muligheter for livsutfoldelse, muligheter til å realisere de oppfatninger som den enkelte har om hva det gode liv innebærer. Hva friheten nærmere bestemt skal innebære, kan presiseres i flere retninger. En presisering kan gjøres gjennom begrepet om selvrealisering. Idealet om selvrealisering fikk sin klassiske utforming av Karl Marx, han så for seg hvordan man i det kommunistiske samfunnet kunne oppheve arbeidsdelingens ufrihet, og legge til rette for den frie utfoldelse av enkeltmenneskets evner. I våre dager er selvrealiseringsbegrepet knyttet til forestillingen om at hver enkelt av oss har et unikt, enestående selv, og til ønsket om å finne fram til, og uttrykke, dette unike selv. Det gjelder å "finne seg selv", for å "være seg selv", som Marianne Gullestad har uttrykt det.

En annen presisering av frihetsbegrepet kan gjøres ved å peke på at vi trenger frihet til å tilfredsstillende fundamentale behov, slik som behov for fellesskap, trygghet og mening. En tredje, og lignende, presisering kan gjøres ved å ta utgangspunkt i at alle mennesker stilles overfor bestemte oppgaver eller prosjekter etter hvert som de passerer gjennom livssyklusen, og at vi trenger støtte fra samfunnet for å mestre disse livsprosjektene. Et slikt livsprosjekt er for eksempel å skaffe seg et økonomisk utkomme for seg og sine, et annet å ta vare på sin egen helse. Det gode samfunnet skaper institusjoner som gir hjelp til å erverve de ferdigheter og ressurser den enkelte trenger for å mestre universelle livsprosjekter. Mestring er nøkkelordet her, en mestring som både har et individuelt og et kollektivt grunnlag.

Hva så med den opplevelsesmessige siden, burde ikke det gode samfunnet også gjøre oss glade og tilfredse? Lykke og framfor alt tilfredshet, er imidlertid vanskelig anvendbare mål på utviklingen i samfunnskvaliteten fordi de er så nær forbundet med våre forventninger, og forventningene stiger i takt med velferdsforbedringene. Da er nok lidelsen et mer relevant kriterium, opplevelsen av fysisk og psykisk smerte, av utrygghet, meningsløshet og ensomhet. Det er vanskelig å tenke seg et godt samfunn som ikke er opptatt av å redusere summen av menneskelig lidelse, for eksempel gjennom utbyggingen av et godt helsevesen og et sosialt støtteapparat. Dårlig helse, ikke minst hos dem som står en nær, er kanskje den mest utbredte formen for, og kilden til, fysisk og psykisk lidelse.

Et utgangspunkt for framstillingen, som det også tradisjonelt har vært i skandinavisk levekårsforskning, er at det er fraværet av det gode liv, dvs. elendigheten og ulykken, som er den fremste etiske utfordringen og som den offentlige politikken bør ta sikte på å bekjempe. I et pluralistisk samfunn er det større sjanse for å bli enig om hva fraværet av det gode liv innebærer, og det er større sjanse for at en kan klare å redusere "konkret ulykke" enn for at en skal klare å realisere et utopisk "lykkeland".

I notatet er ulike aspekter ved det gode liv berørt i de fleste kapitlene. Særlig vekt er lagt på økonomi, helse, deltaking i sosiale fellesskap og fritid. Både tid, penger, helse og sosiale fellesskap utgjør ressurser som muliggjør frihet og selvrealisering, samtidig som en liten tilgang til disse ressursene kan innebære betydelig lidelse og menneskelige omkostninger.

Men et godt liv for folk flest (eller snarere fraværet av det onde liv) er langt fra det eneste nødvendige kriteriet på det gode samfunn. Det gode samfunnet handler også om hvordan samfunnsgodene fordeles; om solidaritet, likhet og rettferdighet, om visse idealer for deltakingen i samfunnets beslutningsprosesser (dvs. demokrati), og endelig om hensynet til naturens bæreevne, til senere generasjoner og til mennesker i andre land enn vårt eget. Verdiane naturvern og internasjonal solidaritet reiser spørsmål om grensene for fellesskap og solidaritet. I hvilken grad er det riktig å ta hensyn til generasjonene som kommer etter oss, og til mennesker i andre land, når nasjonale fordelingsspørsmål skal avgjøres?

Solidaritetsbegrepet har tradisjonelt vært mest anvendt av sosialister og partier på venstresiden. Men etter hvert er begrepet også blitt annektert av liberale tenkere, og i Norge brukes begrepet flittig både av mellompartiene og de sosialistiske partiene. Den vanligste betydningen av ordet i dag er kanskje at det velstående flertallet bør være solidariske med fattige eller andre svaktstilte i samfunnet. Solidariteten innebærer at personer som inngår i et fellesskap bør være villige til å ofre noe for andre medlemmer av fellesskapet, gi avkall på egne fordeler til beste for andre medlemmer. I solidaritetstanken ligger det også gjerne innebygd en forestilling om at de solidariske personene er knyttet sammen i en gjensidig

avhengighet, og en forestilling om mennesket som et sosialt vesen som ikke kan realisere seg selv uavhengig av et fellesskap.

Likhetsverdiene står sterkt i det norske samfunnet, slik blant annet materialet fra Norsk Monitor viser, og sterkere hos oss enn i mange andre samfunn. Filosofisk kan en stor grad av økonomisk og sosial likhet begrunnes med prinsippet om alle menneskers likeverd. Likhet er et sentralt element i forskjellige teorier om rettferdig fordeling. I følge en berømt og omdiskutert teori om rettferdig fordeling, utformet av den amerikanske filosofen John Rawls, kan ulikhet i fordelingen av viktige samfunnsgoder bare anses som rettferdig hvis denne ulikheten er til fordel for de svakeste. Urettferdighet er ulikhet som ikke er til fordel for de dårligst stilte. Ulikhet kan for eksempel begrunnes ved at det fører til større effektivitet, og dermed skaper en større "kake" å fordele, som igjen kan være til fordel for de dårligst stilte. Sosial og økonomisk ulikhet kan imidlertid også bidra til lavere effektivitet og verdiskapning fordi ulikheten undergraver sosialt fellesskap og mellommenneskelig tillit. Empirisk forskning viser at nasjoner med en høy grad av økonomisk ulikhet også har en høyere drapsrate og mer voldsutøvelse enn nasjoner med mindre ulikhet, som kan tolkes som en støtte til en slik hypotese. Andre tolkninger er imidlertid også mulige. Kanskje er det også lettere å opprettholde selvrespekten i et samfunn med betydelig grad av likhet, Rawls legger selv stor vekt på dette argumentet. Selvrespekten er som nevnt en av de antatt viktigste ressursene mennesker trenger for å skape et godt liv.

I et stadig mer pluralistisk samfunn blir idealet om respekt og toleranse viktigere enn før. Det pluralistiske samfunnet forutsetter toleranse for annerledeshet. Både respekt og toleranse er dessuten en viktig del av det sosiale grunnlaget for selvrespekt.

Det er mange muligheter for konflikter mellom disse verdiene, og mye av samfunnsdebatten dreier seg nettopp om avveiningen mellom dem. En mulig motsetning finnes for eksempel mellom hensynet til det gode liv for folk flest på den ene siden, og solidariteten med et utsatt og sårbart mindretall på den andre. Blant annet har en innen norsk alkoholpolitikk valgt å begrense flertallets handlefrihet av hensyn til mindretallets risiko for ufrihet og lidelse. Solidariteten har her veid tyngre enn hensynet til frihet fra kontroll og restriksjoner. I hvilken grad det er snakk om motsetninger vil naturligvis avhenge av hva en legger i de forskjellige verdiene. En oppfatning av det gode liv som størst mulig livsnytelse og frihet fra påbud og restriksjoner kan stå i motsetning til ideene om solidaritet og likhet. Det kan være grunn til å understreke at det gode liv, selv om det først og fremst er et individuelt ansvar, også må være et kollektivt prosjekt, og at et begrep om det gode liv som ikke bygger på en slik forståelse kan komme til å undergrave seg selv.

Denne tematikken, den mulige motsetningen mellom frihet og fellesskap, kan knyttes til tesen om *individualisering*. Individualiseringen innebærer både en faktisk økning av individets valgfrihet og muligheter for selvrealisering, og samtidig en endring i verdier, en sterkere kulturell vektlegging av individets uavhengighet og rettigheter. Spørsmålet blir dermed om det er en motsetning mellom det gode liv forstått som tiltakende individualisering og verdier som fellesskap, solidaritet og demokrati? I USA hevder kommunitaristene at frihets- og rettighetstenkningen har gått for langt; de ønsker å gjenopprette balansen mellom individ og fellesskap ved å legge større vekt på plikt og ansvar. Et ekko av dette finner en hos Anthony Giddens, blant annet i slagordet "ingen rettigheter uten ansvar".

Den mulige motsetningen mellom frihet og fellesskap har også sammenheng med spørsmålet om hvordan det gode samfunnet skal realiseres. Svært forenklet er det tre "hovedredskaper" for å skape det gode samfunn: Staten og det offentlige, markedet og endelig det sivile samfunnet. Mye av diskusjonen om det gode samfunn dreier seg som kjent om hvilket "blandingsforhold" som er best. Den skandinaviske, universelle velferdsstaten ha blitt oppfattet og beskrevet som "menneskerettighetenes fulle realisering". Idealet har vært størst mulig individuell uavhengighet. Kritikken mot velferdsstaten har vært at den dermed også har undergravd sosialt fellesskap og ansvar for andre. Velferdsstaten skaper på denne måten en negativ form for individualisering, hevdes det. Også et system med større bruk av markeds mekanismer er blitt kritisert for å styrke individualisering og undergrave fellesskap og ansvar. Det er blitt hevdet at markedet som organisasjonsform fremmer en kalkulerende innstilling til sosiale relasjoner. En annen variant av denne kritikken kan knyttes til begrepene "kundesamfunn" og "kundelogikk" (Frønes og Brusdal 2000). Sosiologene Frønes og Brusdal hevder at når rettighetsorienteringen og markeds løsningene blir stadig mer utbredt, vil dette styrke en kunderolle og en kundeorientering i det offentlige liv. Dette vil gå på bekostning av borgerrollen. Mens borgeren er orientert mot, og tar ansvar for, samfunnet som helhet, har kunden bare en forpliktelse: Å betale prisen for varen han eller hun har kjøpt. I den grad dette er riktig, vil det representere en uheldig form for individualisering. Disse spørsmålene blir i mindre grad belyst i denne framstillingen, men underveis tas det opp temaer som indirekte har relevans for disse. Hvis det for eksempel er slik at sterkere utbygging av velferdsstaten og påfølgende individualisering undergraver ansvar og fellesskap blant folk flest, burde konsekvensene kunne avleses i form av at det gis mindre uformell hjelp og omsorg enn tidligere. Hvis kunderollen brer seg på bekostning av borgerrollen, vil en naturlig konsekvens være at det blir færre politisk aktive og interesserte, og mindre "dugnadsånd".

Befolkningens syn på det gode liv og det gode samfunn

Hvordan vurderer befolkningen selv realitetene, opplever folk flest at de har et godt liv og et godt samfunn? At utviklingen går i en positiv retning? Det store flertallet er lykkelige og fornøyde med sin egen tilværelse, andelen som ikke er lykkelig, vel 1 av 10, har vært omtrent uforandret fra 1985 til 1999. Det er imidlertid bare fem av ti som er fornøyde med forholdene i det norske samfunnet i dag. Mest tankevekkende er den sterke pessimismen med hensyn på framtida. Bare snaut 1 av 10 forventer at samfunnet vil utvikle seg til det bedre i framtida, mer enn 4 av 10 forventer at det vil bli verre.

Stor oppslutning i befolkningen har verdier som likestilling og likhet, respekt for lover og regler, anti-materialisme og prioritering av trygghet framfor spenning. Svært mange, mer enn halvparten av befolkningen, ønsker å bruke mer tid på å være ute i naturen, være sammen med familie og venner, reise i utlandet, mosjonere og lære nye ting. Blant disse ønskene er det særlig samvær med familien og å være ute i naturen som prioriteres høyt. Det er for øvrig en påfallende kontrast mellom andelen som er "mellomfornøyde" med samfunnsforholdene, og er pessimistiske med hensyn på framtida, og den lave andelen som ønsker å bruke tid på politisk arbeid. Bare 4 prosent av befolkningen ønsker å bruke mer tid på partiarbeid/kommunale verv, mens 6 prosent ønsker å bruke mindre tid. Det er imidlertid større interesse for å delta i aksjoner for å påvirke saker, 11 prosent kunne tenke seg å bruke mer tid på dette.

Hva med endringene i verdienes oppslutning: Forteller det noe om hvilken retning samfunnet beveger seg i? Det er en tendens til at flere mener at visse lovbrudd kan godtas, som å snike på trikken, kjøre over fartsgrensene eller røyke hasj. Men utviklingen mot mindre lovrespekt har ikke vært helt entydig, det er også blitt flere som mener at skattesnyteri og hjemmebrenning ikke kan godtas. Generelt har utviklingen på 1990-tallet gått i en materialistisk retning, med noe større vekt på materielt forbruk og mindre vekt på idealistiske verdier som selvrealisering, toleranse og altruisme. Materialismetrenden kan oppfattes som uheldig; personer med materielle verdier er mindre samfunnsengasjerte og er mindre opptatt av å respektere lover og regler. Idealistene er mest opptatt av å delta aktivt og av å gjøre noe for samfunnet.

Utviklingen for ulike sider ved det gode liv

Fritid og opplevd tidspress

Det gode livet vil for mange forutsette en tilstrekkelig mengde *fri* tid, dvs. tid utenom de forpliktelsene som familie og arbeid, enten det er lønnet eller ulønnet, fører med seg. Ønsket om mer fritid er utbredt, framfor alt ønsker folk seg mer tid til naturopplevelser og samvær med familie og venner. Vi vil "arbeide mindre" og "leve mer". Flere undersøkelser i det siste har da også vist at mer fritid er det velferdsgodet som savnes av flest mennesker, og som en betydelig andel mener er det viktigste tiltaket for å få et bedre liv. Hvordan har så utviklingen vært på dette feltet, blir det mer fritid, eller snarere mindre fritid og mer stress og tidspress for å rekke alt det en skal? Utviklingen de siste 20-30 årene tyder på at ja, det er blitt mer fritid, men at økningen har vært svært ujevnt fordelt mellom ulike grupper. Familie- og arbeidsforpliktelsene er i økende grad blitt konsentrert i en kortere periode i midten av livsløpet. Blant småbarnsforeldre var det ingen økning av fritiden i perioden 1970-1990, i motsetning til de fleste andre grupper. Det er da også småbarnsforeldrene som er mest plaget av tidspress i hverdagslivet. Annenhver småbarnsmor- eller far sier at tiden ofte ikke strekker til for å gjøre alt det som trengs å gjøres på hverdager. Foreldre under tidspress skulle gjerne brukt mer tid til barna. Noen utviklingstrekk på 1990-tallet har likevel vært i tråd med ønsket om mindre "bundet" tid. Overtidsbruken er på vei ned, og det er færre barnefedre som har lang ukentlig arbeidstid. I samme periode er også blant annet svangerskapspermisjonene blitt betydelig utvidet. Samtidig har mødrenes arbeidstid og yrkesdeltaking økt, det er derfor usikkert om småbarnsforeldre generelt har fått mer fritid på 1990-tallet.

Nedgangen i andelen som har lang ukentlig arbeidstid er viktig, blant annet fordi det er særlig mange i denne gruppen som ofte opplever at det er mangel på tid. Nå viser analysene som er gjennomført i denne framstillingen at det ikke bare er faktiske forpliktelser, men også preferanser og ambisjoner, som har betydning for opplevelsen av tidspress. Selv når en kontrollerer for arbeids- og familieforpliktelser, er det for eksempel slik at personer med høyere utdanning i større grad opplever at tiden ikke strekker til enn personer med lav utdanning. Personer med god økonomi har en like sterk opplevelse av tidspress som dem med lave inntekter. Opplevelsen av tidspress og tidsmangel er med andre ord åpenbart et viktig problem som motiverer offentlige tiltak, slik kontantstøttereformen er et eksempel på. Vi vet også at forhold i arbeidslivet bidrar til opplevelsen av tidspress, arbeidsdagen er blitt mer styrt av tidsfrister, fastlagte rutiner og krav fra kunder. I følge den siste levekårsundersøkelsen i 1998 sier nesten 2 av 3 arbeidstakere at arbeidssituasjonen er preget av arbeidspress eller

tidspress, og 1 av 3 sier at arbeidssituasjonen er preget av et konstant press for å oppnå resultatene og inntjening. På den andre siden er det også sider ved tidspresset som har sammenheng med valg og prioriteringer. Tidsmangelen er på flere måter "de vellykkedes" problem, og er også et uttrykk for at mens fritidstilbudene blir stadig flere, består døgnet av de samme 24 timene. Mange av dem som ønsker seg kortere arbeidstid har en romslig økonomi og en arbeidsgiver som er positiv til deltidordninger. Kanskje er det å være travel også uttrykk for en sunn livsappetitt i et samfunn med uante muligheter for livsutfoldelse.

Studier av tidsbruk viser for øvrig at utviklingen nokså entydig går i retning av mindre kjønnsforskjeller, og en stadig likere fordeling av yrkes- og husholdsarbeid. Utviklingen har utvilsomt gått i retning av en sterkere oppfylning av likestillingspolitiske idealer. Samtidig er det grunn til å understreke at det fremdeles er klare forskjeller, blant annet står kvinner ennå for det alt vesentlige av arbeidet med hjem og barn.

Helse

Fordi helsetilstanden har så stor betydning for den enkeltes handlingsfrihet og livskvalitet, er befolkningens helsetilstand en av de viktigste indikatorene på et godt liv og et godt samfunn, kanskje den aller viktigste. Betydningen av god helse understrekes av den sorg og lidelse som ofte blir konsekvensen når personer som står oss nær, familie eller venner, rammes av sykdom og død.

Det er lett å hente fram positive utviklingstrekk her. Det vært en betydelig økning i forventet levealder for menn, i mindre grad for kvinner, i løpet av de siste 10-15 årene. Og spesielt gledelig er det at dødsårsaker som ofte rammer mennesker i ung alder, slik som ulykker og selvmord, er blitt mindre vanlige. Den fra før lave spedbarnsdødeligheten er nesten halvert i løpet av det siste tiåret, i Europa er det nå bare Sverige og Finland som så vidt har lavere spedbarnsdødelighet enn oss. Blant barn under 15 år har det vært en markert nedgang i antall dødsulykker. Slik sett har den norske barndommen neppe vært tryggere.

Færre eldre er hjelpetrengende, dvs. som sier at de har store vansker med selv å klare daglige gjøremål som rengjøring, innkjøp, av- og påkledning og personlig hygiene. Bevegelseevnen er også blitt noe bedre. Det kommer etter hvert til nye generasjoner av eldre som i mindre grad enn tidligere generasjoner er nedslitt av hardt arbeid, og som i større grad har kunnet ta vare på egen helse. Endringene er ikke spesielt store, men tendensen er tydelig nok.

Hva med den psykiske helsetilstanden, blir vi mer ulykkelige og deprimerte som følge av den moderne samfunnsutviklingen, som flere har hevdet? Det er ikke grunnlag for å trekke noen entydige konklusjoner om dette på grunnlag av norske data. Andelen som oppgir at de er plaget av nervøse lidelser eller symptomer har vært nokså stabil, ifølge SSBs helseundersøkelser, fra 1985 til 1995. Blant unge har det imidlertid vært en særlig markert økning av antallet uføretrygdede med psykiske lidelser som diagnose.

Noen utviklingstrekk har vært mindre positive. Mest alvorlig er kanskje økningen i antallet nye tilfeller av kreft. Justert for at befolkningen blir eldre, har antallet nye krefttilfeller økt med 11 prosent på 1990-tallet, en utvikling som representerer en stor utfordring for kreftbehandling- og omsorg. På slutten av 1990-tallet ble det igjen registrert en viss økning i tallet på drepte i trafikken, sammenlignet med nivået på midten av tiåret. Konsumet av alkohol og av noen former for narkotika har blitt større i siste halvdel av 1990-tallet. Med tanke på konsekvensene for helsetilstanden, er det spesielt alvorlig at antallet

sprøytenarkomane trolig er fordoblet, som igjen er noe av årsaken til den dramatiske økningen i overdosedødsfall. Blant ungdom er det neppe blitt flere sprøytenarkomane, men intervjuundersøkelser tyder på en kraftig økning i de unges alkoholkonsum, samtidig som andelen som sier at de har brukt stoffer som cannabis, amfetamin, ecstasy og kokain er om lag fordoblet i løpet av en femårsperiode. Sammen med økningen i antallet unge uføretrygdede, peker disse tallene på mulige marginaliseringsprosesser i noen ungdomsgrupper.

Har alle grupper fått "flere og bedre leveår?" Mye tyder på at forbedringene av levealder og helsetilstand ikke har vært jevnt fordelt mellom forskjellige sosiale grupper. Narkomane er et eksempel på en gruppe som sannsynligvis har forverret sin helsetilstand (økt dødelighet og flere hepatittsmittede). Det er fortsatt betydelige sosiale og økonomiske ulikheter i dødelighet og helsetilstand i det norske samfunnet; det er få tegn til at forskjellene er blitt mindre enn de var tidligere. Jo lavere utdanning og inntekt, jo dårligere fysisk og psykisk helse. Det mest dramatiske uttrykket for dette er ulikhetene innen Oslo, med opptil 11 års forskjell i forventet levealder mellom bydelene.

Samfunnets ressursinnsats i forhold til helse og omsorg har vært økende på 1990-tallet, framfor alt i siste halvdel. Offentlige utgifter til helsemessige ytelser og pleie- og omsorg utgjorde 9 prosent av BNP i 1998, en høyere andel enn i noe annet år på 1980- og 1990-tallet. Samtidig er det mye som tyder på at behovene øker, både som en følge av økende levealder og at det er sterkere forventninger til kvalitet og service. Som vist er det flere positive trekk i utviklingen av helsetilstanden, men noen former for sterkt behandlingstrengende lidelser øker i utbredelse (kreft), og det er blitt flere eldre over 80 år, den mest behandlingstrengende gruppen. Innen eldreomsorgen ser de fleste hjelpetrengende eldre ut til å få hjelp, men en av tre eldre som får hjelp sier at de har behov for mer hjelp. Forskjellige undersøkelser peker også på kvalitetsproblemer innen eldreomsorgen, framfor alt knyttet til tilfredsstillelsen av sosiale behov.

Fellesskap og solidaritet

Blir samfunnet "kaldere", blir det mer ensomhet, isolasjon, vold og konflikter? Vi har flere sinnbilder på et slikt samfunn, for eksempel den ensomme eldre som ingen oppdager er død før det har gått mange uker, eller blind vold i storbyene. En slik samfunnsutvikling vil utfordre de flestes oppfatninger av hva et godt samfunn innebærer.

Andelen som bor alene øker stadig. Isolert sett er dette en tendens som peker i retning av mindre kontakt og fellesskap. Men samtidig er det stadig færre som oppgir at de mangler en fortrolig venn, og det ser ut til at venner omgås hyppigere enn før. Kontakthypigheten med naboer eller familie utenfor egen husholdning er forholdsvis stabil. Det er grunn til å understreke at det er ansikt til ansikt-kontakten det er snakk om her. I tillegg til den direkte kontakten kommer den formidable økningen i indirekte kontakter; for eksempel per telefon og e-post.

Disse overveiende positive utviklingstrekkene understrekes av at andelen sosialt isolerte ikke er blitt større de siste 15-20 årene. Utviklingen har vært spesielt positiv for den i utgangspunktet mest isolerte gruppen, de eldre kvinnene.

Et annet område hvor hovedinntrykket er stabilitet, gjelder det uformelle omsorgsarbeidet, den ulønnede hjelpen som gis til syke, funksjonshemmede og eldre utenfor husholdningen. Andelen av befolkningen som gir slik hjelp ble om lag fordoblet fra 1983 til 1995, og en

sammenligning av helseundersøkelsen 1985 med levekårsundersøkelsen 1998 tyder også på at flere eldre får uformell hjelp. Samtidig gir imidlertid hver hjelper mindre hjelp målt i antall timer enn før, slik at den samlede tidsinnsatsen til uformell omsorg har endret seg forholdsvis lite. Andre undersøkelser konkluderer med at det uformelle omsorgsarbeidet i forhold til eldre har vært bemerkelsesverdig stabilt de siste 30-35 årene, på tross av utbyggingen av den formelle, lønnede omsorgen. Dette funnet er ikke i tråd med den såkalte erstatningsteorien, som hevder at den offentlige omsorgen fortrenger og undergraver den uformelle, private omsorgen. En av årsakene kan være de stadig forbedrede kommunikasjonsmulighetene, det viser seg da også at flertallet blant middelaldrende med foreldre i live er bosatt i nærheten av foreldrene.

En annen viktig side ved det sivile samfunnet er foreningslivet. Innen samfunnsvitenskapen er det tradisjon for å se deltaking i frivillige organisasjoner som en indikator på et godt samfunn, et samfunn med pluralisme og medborgerlig engasjement. Også her er hovedinntrykket stabilitet. Det totale omfanget av aktivitet og medlemskap i ulike foreninger har vært nokså uendret siden 1980. Vel halvparten av den voksne befolkningen er svært eller noe aktiv i organisasjonslivet. Mens noen foreningstyper har vært utsatt for en nedgang i oppslutningen, har andre blomstret. Fagforeningene har fått flere medlemmer, og idrettslagene har hatt en viss økning av antallet aktive medlemmer. Det er de politiske partiene som har opplevd den største tilbakegangen; det er også tendenser til nedgang for bransje-/yrkesorganisasjoner, religiøse og humanitære foreninger. Et tankekors er det kanskje at foreningstyper som tar et mer overordnet samfunnsansvar eller har et idealistisk/humanitært grunnlag enten er i tilbakegang eller har stagnert, mens de mer individualiserte hobby- og fritidsorganisasjonene får større oppslutning.

Hovedbildet er altså stabilitet eller i noen sammenhenger en utvikling som peker i retning av mer fellesskap. Det finnes imidlertid også åpenbart mer tvetydige eller problematiske trekk ved utviklingen i det sosiale fellesskapet. Den registrerte kriminaliteten og volden har økt kraftig i omfang i løpet av 1980- og 1990-årene. Kriminalitetsøkningen har likevel vært mindre i 1990-årene enn i tiåret før. Spørsmålet er hvor reell økningen har vært, og hvor mye som skyldes bedre registrering. Lavekårsundersøkelsene viser at det fra slutten av 1980-tallet ikke har vært noen klar økning av andelen voldsofre i befolkningen, og heller ingen økning av andelen som har vært utsatt for tyveri eller skadeverk på 1990-tallet. Dette i kontrast til økningen i den registrerte volden og den moderate økningen av antallet politianmeldte tyverier. Volds- og kriminalitetsbølgen man kan få inntrykk av gjennom massemediene framtrer derfor som betydelig overdrevet. Det er likevel sannsynlig at det har vært en reell økning av noen former for kriminalitet. Antallet grove ran er 12 ganger høyere i dag enn i 1980. Bare i siste halvdel av 1990-tallet har antallet etterforskede narkotikaforbrytelser blitt mer enn fordoblet. De groveste formene for voldsforbrytelser har derimot ikke økt (og her er sannsynligvis mørketallene minst), mens det kan ha vært en økning av annen voldskriminalitet. Stadig flere personer siktes for forbrytelser. Et særlig bekymringsfullt trekk er økningen av andelen unge mellom 15 og 20 år som siktes for narkotika- og voldskriminalitet. I aldersgruppen 18-20 år er det nå flere som siktes for narkotikaforbrytelser enn for noen annen forbrytelse.

De mest markerte endringene i det sivile samfunnet de siste par tiårene har funnet sted i familie- og husholdsstrukturen. I dag er det mer vanlig å være samboende enn gift i aldersgruppene under 30, og en betydelig andel lever ikke i samliv. Familieformene er blitt mer mangfoldige, og gir dermed større spillerom for individuell valgfrihet. Prisen er lavere

stabilitet. Framfor alt er spørsmålet hvilke konsekvenser utviklingen får for den svakeste parten, barna som blir utsatt for samlivsoppløsninger. Økningen av andelen foreldre som er samboere innebærer sannsynligvis at stadig flere barn vil oppleve at foreldrene skiller lag. Risikoen for samlivsbrudd er tre ganger så høy blant samboere med barn som blant ektepar med barn.

Økonomi, fattigdom og ulikhet

Penger er en viktig ressurs hvis en ønsker å nyttiggjøre seg mulighetene som vare- og tilbudsflommen i konsumsamfunnet innebærer. Mangel på penger representerer derfor, nå som før, et velferdsproblem og en trussel mot det gode liv. Generelt sett får vi stadig mer penger mellom hendene. Spesielt har siste halvdel av 1990-tallet vært gylne år. Lønningene har økt. Husholdningenes renteutgifter ble halvert i perioden 1986-1997. Forbruket økte med 17 prosent fra 1990 til 1998, og er nå høyere enn noensinne.

Men veksten har vært ulikt fordelt, mens småbarnsfamiliene hadde en økning i inntekt etter skatt per forbruksenhet på 27 prosent fra 1990 til 1998, var økningen blant de yngre enslige på bare 5 prosent; 10 prosent hvis vi holder studentene utenfor. Den generelle konklusjonen er at inntektsulikheten i det norske samfunnet har blitt større, selv når en tar hensyn til det økte antallet studenter og at skattereformen av 1992 førte til en økt synliggjøring av kapitalinntektene i inntektsstatistikken. Ulikheten har framfor alt økt ved at de rike er blitt rikere. I 1986 tjente de rikeste 10 prosentene 4,5 ganger så mye som de fattigste 10 prosentene, i 1998 5,5 ganger så mye. Også formuen er skjevare fordelt enn før. Inntektsulikheten var riktignok noe mindre i 1998 enn den var i 1997, men det er for tidlig å si om dette innvarsler noen ny trend.

Selv om ulikheten har økt, er det heldigvis flere positive trekk i 1990-tallets fordelingsbilde, når en vurderer den økonomiske fordelingen ut i fra et ideal om inntektsutjevning. Samtidig som de rikere er blitt rikere, har også flere av gruppene med lavest inntekt i det norske samfunnet fått mer å rutte med. Fra 1992 til 1998 hadde både den fattigste og den rikeste tiendedelen av befolkningen en inntektsutvikling etter skatt som var litt mer gunstig enn for folk flest. Enslige forsørgere har hatt en inntektsutvikling over gjennomsnittet. Det er blitt betydelig færre eldre, mest eldre enslige, som tilhører lavinntektsgruppen. Framfor alt har utviklingen for de eldre vært positiv etter 1996, som kan ha sammenheng med økningen av minstepensjonene.

Også andre tall viser en relativt positiv utvikling for noen av gruppene nederst på den økonomiske rangstigen i siste del av 1990-tallet. Et vanlig mål på lav inntekt er andelen av befolkningen som har en husholdningsinntekt etter skatt per forbruksenhet som er lavere enn halvparten av medianinntekten. Hvis en ser bort fra studenthusholdningene, og bruker den nye ekvivalensskalaen for sammenligning av inntekter mellom ulike husholdninger, var andelen med lav inntekt 6,1 prosent i 1986 og 7,6 prosent i 1994, men ble så redusert til 5,3 prosent i 1998. Andelen med lav inntekt har altså gått ned etter 1994, for øvrig en utvikling som er i tråd med nedgangen i antallet sosialhjelpstilfeller etter 1994 og den svake reduksjonen av andelen i befolkningen som sier at de har problemer med å dekke løpende utgifter. Det er blitt færre stønadsmottakere med lav inntekt. Fra 1994 til 1998 ble andelen enslige minstepensjonister under lavinntektsgrensen redusert fra 71 til 50 prosent, blant enslige uførepensjonister ble andelen redusert fra 23 til 12 prosent. Men fortsatt har stønadsmottakere

flest lav inntekt, enslige minstepensjonister har en inntekt som bare er halvparten av gjennomsnittet for alle.

"Taperne", i den grad det er riktig å bruke et slikt verdiladet begrep, er framfor alt de unge enslige, det er de som har sakkert mest akterut. Unge enslige er blant annet blitt rammet av de sterkt økende prisene på utleiemarkedet for boliger.

Men er de som har lav inntekt virkelig fattige? Vi vet for eksempel at forbruket i lavinntektsgruppen utgjør det dobbelte av inntekten. Dels skyldes dette at en del av forbruket er lånefinansiert, som hos studentene, dels er det nok også en del inntekter som ikke fanges opp av inntektsstatistikken. Lavinntektsgruppens forbruk per forbruksenhet er likevel bare rundt to tredeler av gjennomsnittet for alle husholdninger.

En vanlig definisjon av fattigdom er mangelen på mulighet til å delta i samfunnets normale aktiviteter og til å skaffe seg den levestandard som er vanlig i samfunnet, på grunn av dårlig økonomi. Dette er et eksempel på en relativ fattigdomsdefinisjon, og det er i all hovedsak slike definisjoner som har vært benyttet i denne framstillingen. Det er også vanlig å si at fattigdommen må ha en viss varighet. En må, for å si det med Ottar Brox, skille mellom å være fattig og å være "blakk".

Setter vi som krav at den lave inntekten skal være relativt permanent, blir andelen fattige lavere enn det som hittil er vist. For eksempel gir en fattigdomsgrense basert på inntektene i en 5-årsperiode en andel fattige på 2-3 prosent, og enda lavere hvis en ser inntektene over en 10-årsperiode. Men samtidig er det få av dem som er innom lavinntektsgruppen ett enkelt år, som har særlig høy årsinntekt i de årene de ikke ligger under fattigdomsgrensen. Konklusjonen er derfor likevel at inntektsstabiliteten er relativt stor blant dem med lav inntekt. Andelen permanent fattige er høyest blant enslige forsørgere og yngre enslige.

Hva med husholdningenes egen opplevelse av økonomien og økonomiske problemer? Andelen av befolkningen som opplever problemer med å klare løpende utgifter økte på slutten av 1980-tallet, men gikk svakt ned fra 1994 til 1996. Det er særlig enslige forsørgere og yngre enslige som har betalingsproblemer. Det ser imidlertid ut til at det ble litt færre enslige forsørgere med betalingsproblemer fra 1990 til 1996. På tross av en økning i opplevde økonomiske problemer, er det ingenting som tyder på at flere hadde problemer med å dekke visse grunnleggende behov på grunn av dårlig økonomi i 1994 enn det var i 1986. Både i 1994 og i 1986 var det eksempelvis 3 prosent som ikke hadde råd til å ha besøk av gjester, og 3 prosent hadde ikke råd til kjøtt eller fisk til middag mer enn et par ganger i uken. Det er igjen særlig enslige forsørgere og yngre enslige som har problemer med å få dekket grunnleggende behov, slik som å ha råd til ferie utenfor hjemmet. 8 prosent av den voksne befolkningen hadde ikke råd til å betale for en ukes ferie utenfor hjemmet, ifølge Levekårsundersøkelsen 1995, blant enslige forsørgere var andelen 34 prosent.

Hvor mange fattige det finnes i Norge, er sterkt avhengig av hvordan en velger å måle dette. Hvis en velger å gå strengt til verks, og forlange lav inntekt over en periode på minst 5 år, eller at grunnleggende behov som å ha råd til å spise kjøtt eller fisk mer enn et par ganger i uken ikke blir oppfylt, blir andelen fattige 2-3 prosent. Målt på denne måten utgjør ikke de fattige så mange i prosent, men de utgjør en del i antall. 3 prosent av den voksne befolkningen utgjør om lag 100 000 mennesker, og opplevelsen av fattigdommen kan være en annen i et

samfunn hvor de fleste lever i velstand enn i et samfunn hvor fattigdommen er en realitet for folk flest.

Ulikheten innenfor "vanskeligstilte" grupper

Materialet som er blitt presentert i denne framstillingen viser altså en økende tendens til økonomisk ulikhet, men at utviklingen har vært positiv for noen av de dårligst stilte gruppene. Et generelt poeng som understrekes av de statistiske beskrivelsene, er de store variasjonene innenfor mange av gruppene som står sentralt i velferdsdebatten. Mye tyder også på at ulikheten innenfor noen av disse gruppene er økende. Dette er blant annet en utfordring for den offentlige politikken. Gruppen enslige forsørgere er for eksempel svært uensartet, en del har dårlige levekår og lever som enslige forsørgere i mange år, samtidig som mange i denne gruppen bare er innom for en kortere tid og på mange måter har det bra. Vi vet at de økonomiske ulikhetene innenfor gruppen av barnefamilier er økende. Spennvidden er også stor blant ikke-vestlige innvandrere, og mye tyder på at den vil øke. Det er særlig blant nyankomne flyktninger og innvandrere fra Somalia og Iran at vi finner en høy andel med dårlige levekår. Arbeidsledigheten er fremdeles 12 prosent blant afrikanske innvandrere, og sysselsettingen påfallende lav. Samtidig vil det sannsynligvis bli stadig flere innvandrere, kanskje særlig 2. generasjons innvandrere, som etter hvert vil fylle viktige stillinger i det norske samfunnslivet, og utfordre mange stereotype forestillinger. Idealet for det gode samfunnet må være en nyansert debatt om hva som kjennetegner de forskjellige gruppene. Ikke minst vil debatten om kriminalitet blant ikke-vestlige innvandrere kalle på slike nyanserte beskrivelser og fortolkninger. Ikke-vestlige innvandrere er en av flere grupper som er overrepresentert i kriminalstatistikken. Men spennvidden er stor. En ungdomsundersøkelse fra Oslo viser for eksempel at det alt i alt er færre pakistanske ungdommer enn norske ungdommer som har vært involvert i ulike former for asosial atferd.

Internasjonale sammenligninger

Internasjonale sammenligninger tyder på at Norge er et av verdens beste land å bo i. I følge ulike indekser for samfunnskvaliteten utarbeidet av FN er det bare Canada som skårer høyere enn Norge, av de opptil 174 land som indeksene er utarbeidet for. I en av FN-rapportene nevnes også Norge som et av landene som har gjort raskest framgang i "menneskelig utvikling" fra 1975 til 1997. Ett av flere interessante trekk er den høye fruktbarheten i Norge, som kanskje er en fjær i hatten for norsk familiepolitikk. Fruktbarheten i Norge er betydelig høyere enn EU-gjennomsnittet, av de store landene i Europa var det bare Irland som lå over oss rundt 1998. Om dette har sammenheng med familiepolitikken er vanskelig å avgjøre, men forskning utført i SSB på individnivå tyder på at forlengelsen av svangerskapspermisjonene i Norge og Finland har hatt en svakt positiv virkning på fruktbarheten i disse landene.

Norge har også en av de jevneste inntektsfordelingene i verden, blant de europeiske landene er det bare noen av de nordiske landene som har en jevnere fordeling. Liten ulikhet kan være en av grunnene til at Norge i internasjonal sammenheng ser ut til å ha en slags uoffisiell "verdensrekord" i mellommenneskelig tillit. Av de 65 landene som inngår i de internasjonale "verdiundersøkelsene", er det ingen land som har en høyere andel som svarer ja på spørsmålet om en kan stole på de fleste mennesker. Den mellommenneskelige tilliten er en viktig samfunnsressurs, og ifølge flere forskere er det en sammenheng mellom høy grad av

mellommenneskelig tillit og små inntektsforskjeller. Avstand i økonomisk forstand kan også øke sjansene for avstand i en mer kulturell og sosial forstand.

Men ikke alle sammenligninger er til Norges udelte fordel. Beregninger av uførejustert levealder tyder på at Norge kommer forholdsvis langt ned på listen over de landene som gjør det best på denne helseindikatoren. Her må en imidlertid være oppmerksom på de metodeproblemene som knytter seg til slike sammenligninger. I 10 av verdens land har menn en høyere forventet levealder enn i Norge.

Forsøk på en konklusjon

Hva er så *konklusjonen*? Er vi på vei mot det gode, eller i det minste et bedre, samfunn? Det er naturligvis uhyre vanskelig å trekke noen entydige konklusjoner om dette. Svaret vil for det første avhenge av hvordan man vurderer samfunnsdydene i forhold til hverandre, hvilken vekt skal for eksempel tillegges likhetsverdien sammenlignet med hensynet til valgfriheten for folk flest. For det andre er det grunn til å understreke at vi på langt nær har vurdert alle relevante idealer for et godt samfunn, slik som naturvern og hensynet til senere generasjoner. For det tredje er det problemer knyttet til informasjonsgrunnet. Ofte vet vi rett og slett for lite til å kunne si noe sikkert om utviklingen.

Med alle forbehold, la oss likevel gjøre et forsøk på en oppsummering. Det er fristende å konkludere med at samfunnet er bedre enn sitt rykte. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på positive utviklingstrekk i det norske samfunnet, kanskje spesielt i siste del av 1990-tallet. Kontrasten er påfallende mellom mange av disse utviklingstrekkene og den utbredte misnøyen med samfunnet og pessimismen blant folk flest, som en finner i materialet fra Norsk Monitor. Mange har fått muligheter til å realisere et bedre liv. Folk flest har etter alt å dømme fått mer fritid, mer penger mellom hendene og et høyere forbruk, tryggheten for å ha et langt liv har aldri vært større, og flere sier at de har hyppig kontakt med gode venner, en viktig side ved det gode liv. På andre områder har utviklingen vært nokså stabil, kanskje mer stabil enn vi får inntrykk gjennom avisoverskriftene. Dette gjelder blant annet aktiviteten i frivillige organisasjoner og utviklingen av de groveste voldstilfellene.

Det norske samfunnet gjennomsyres fremdeles av ulikheter i livssjanser, og noen former for ulikhet blir større. På den andre siden er det også som vist eksempler på en positiv utvikling for noen av de dårligst stilte gruppene. Spesielt positivt er det kanskje at enslige forsørgere i gjennomsnitt har fått bedre økonomi, og at det er blitt færre som har lav inntekt blant grupper som eldre enslige og enslige uførepensjonister. Eldre har fått noe bedre helse og en bedre boligstandard, og færre av de eldre kvinnene er sosialt isolerte. Også dette representerer en velferdsforbedring for noen av de i utgangspunktet dårligst stilte gruppene.

Det er en utbredt oppfatning at solidariteten forvitrer, at samfunnet blir kaldere og at folk ikke tar ansvar for hverandre som før. I virkeligheten er bildet av solidariteten langt mer sammensatt. Blant annet ser omfanget av uformell omsorg til eldre og hjelpetrengende ut til å ha vært forbausende stabilt. Individualisering står neppe i noen entydig motsetning til fellesskap, men formene for fellesskap endrer seg.

Men på hvilke felter er det så utviklingen går i feil retning? Av negative utviklingstrekk har vi pekt på at narkotikaproblemene igjen er økende, blant annet har overdosedødsfallene økt dramatisk. Noen former for kriminalitet har åpenbart blitt mere vanlige, slik som grove

ranstilfeller. Det er påfallende tendenser til marginalisering av enkelte ungdomsgrupper. Narkotika- og alkoholkonsumet har økt mye, stadig flere unge siktes for narkotika- og voldskriminalitet, og flere unge uføretrygdes. Som gjennomgangen av de økonomiske forholdene viste er det særlig gruppen av yngre enslige som har sakkett akterut.

Den økonomiske ulikheten har økt på 1990-tallet. Det er også tegn til at ulikhetene i forventet levealder har blitt større, i hvert fall i et lengre tidsperspektiv. De store forskjellene i levealder mellom øst og vest i Oslo kan være en indikasjon på det, og er åpenbart en stor utfordring for et samfunn som hever solidaritets- og likhetsfanen høyt.

Et problematisk utviklingstrekk som i liten grad er tatt opp i notatet, men som likevel fortjener å nevnes, er tendensene til større tids- og effektivitetspress i arbeidslivet. Vi vet lite om konsekvensene av dette, et viktig spørsmål er for eksempel om det er noen sammenheng mellom dette og veksten i antallet nye tilfeller av uførepensjon.

Når en ser bort fra utviklingsretningen, hvilke samfunnsforhold er det som særlig utfordrer vår opplevelse av menneskers likeverd og kaller på handlinger i "brorskapets ånd", for igjen å sitere den første artikkelen i menneskerettighetserklæringen? De betydelige forskjellene i levealder har vært nevnt. Problemene innen eldreomsorg og helsevesen er velkjente. Ressursinnsatsen øker på disse feltene, men det samme gjør behov og forventninger. Det ser ut til å være få eldre som ikke får noen hjelp, men en av tre gir uttrykk for at de behøver mer hjelp, en stor utfordring både for offentlige myndigheter og det sivile samfunn. Noen grupper i samfunnet sliter med å få endene til å møtes, og har problemer med å få dekket grunnleggende behov. De er ikke så mange i prosent, men utgjør en del i absolutte tall. Yngre enslige og framfor alt enslige forsørgere er overrepresentert blant dem med slike problemer.

Verdiene mangfold og toleranse utfordres kanskje spesielt av våre holdninger til innvandrere. Her har holdningene blitt noe mer inkluderende og positive i løpet av de siste årene. Ved inngangen til et nytt valgår framtrer det som en særlig viktig oppgave å føre en nyansert debatt om disse gruppene, og få fram den store variasjonen innad som blant annet er vist i denne framstillingen.

Det gode samfunnet er avhengig av engasjerte medborgere. Det er all grunn til å være oppmerksom på farene for en undergraving av det medborgerlige engasjementet. Noen former for saksrettet politisk aktivitet ser ut til å bli mer vanlige, mens den partipolitiske deltakingen og valgdeltakingen er på retur. Norsk Monitormaterialet peker på tendenser til mindre lovrespekt og en mer materialistisk verdiorientering, en verdiorientering som blant annet er kjennetegnet av relativt lite samfunnsengasjement. Det er grunn til å være oppmerksom på de mulige uforutsette konsekvensene av blant annet kommersialisering og en økt vekt på markedsløsninger, som Frønes og Brusdal peker på i sin siste bok, hvor de ser for seg at vi blir stadig mer kunder som forlanger god kvalitet til en lavest mulig pris og i mindre grad opptrer som borgere orientert mot fellesskapets behov. Hva kan gjøres for å unngå dette og skape mer engasjement? Blant mange forhold, kan større verdibevissthet være viktig. Uten idealene mister politikken sin sjel, sin retning og sin evne til å begeistre. En av dem som har framhevet betydningen av verdier og idealer, både innenfor politikken og i det personlige liv, er filosofen Arne Næss, som dermed får det siste ordet i denne framstillingen: "Vi trenger å komme tilbake til en oppfatning som bare ser noe som rasjonelt og fornuftig hvis det fremstår slik ut fra de bredeste og dypeste perspektiv mennesket forfekter - det som er aller viktigst for den enkelte og for fellesskapet....." (Næss 1999).

Litteratur

Frønes, Ivar og Ragnhild Brusdal (2000): *På sporet av den nye tid. Kulturelle varsler for en nær framtid*, Stavanger: Fagbokforlaget.

Næss, Arne, med Per Ingvar Haukeland (1999): *Livsfilosofi. Et personlig bidrag om følelser og fornuft*, Oslo: Universitetsforlaget.